

КОМПЕНСАЦІЯ ТА ВІДШКОДУВАННЯ ЯК СКЛАДОВІ ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

НАДЬОН В.В. - доктор юрид. наук, професор, професор кафедри цивільно-правової політики, права інтелектуальної власності та інновацій Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

УДК 347

<https://orcid.org/0000-0001-8240-7717>

DOI: <https://doi.org/10.71404/NP.2026.1.63>

На перший погляд терміни «компенсація», «відшкодування» схожі за своїм змістовним навантаженням. Однак, при застосуванні компенсації відбувається свого роду покарання завдавача шкоди, а за будь-яке покарання для його ефективності та пропорційності треба обов'язково знати ступінь вини особи. Отже, необхідно враховувати, що ситуації, на які поширюються норми, що містять поняття «відшкодування», надзвичайно різноманітні та далеко не завжди є можливим реалізувати те, що ховається за відшкодуванням насправді. Одна справа, коли йдеться про відшкодування збитків, заподіяних невиконанням договору, коли величина спричинених цим втрат на стороні кредитора знає точної вартісної оцінки та їх заміна може бути здійснена в еквівалентній грошовій сумі. Зовсім інша справа, коли йдеться, наприклад, про заподіяння шкоди у зв'язку зі смертю або каліцтвом потерпілого, заподіянням моральної шкоди. У зазначених випадках Закон свідчить про відшкодування. Однак у цих випадках навряд чи можна говорити про якість точне вартісне визначення всіх втрат, отже, про їхню еквівалентно-вартісну заміну. Причому самі втрати в їх головному прояві (загибель людини) з об'єкта відшкодування взагалі виключаються та їх відшкодування як такого не відбувається. Вони замінюються зовсім іншими благами, що ніяк не збігаються ні за обсягом, ні за призначенням з тими, яких втратила потерпіла сторона. Тому в таких та подібних випадках доводиться говорити тільки про компенсацію як про доступну можливість заміни понесених втрат, що забезпечується законом, відповід-

ними матеріальними благами. Хоча тут і є елемент відшкодування, конкретний прояв останнього криється за поняттям «компенсація».

Ключові слова: відповідальність, цивільне право, цивільно-правова відповідальність, відшкодування, компенсація, обов'язок, захист, функція

Постановка проблеми

У цивілістичній науці існує кілька точок зору щодо місця інституту компенсації у цивільному праві. Одні вчені наполягають на розширювальному розумінні компенсації як способу та засобу відшкодування шкоди, відновлення первісного становища, починаючи з відшкодування майнової шкоди, стягнення збитків та закінчуючи компенсацією немайнової, а також на змішаній (компенсаційно-відновлювальній) функції цивільного права. Інші пропонують замінити відновлювальну функцію цивільного права компенсаційною. Третя група учених узагалі заперечує компенсаційну функцію цивільного права, стверджуючи, що натомість існує правозахисна функція цивільного права.

Так, на думку О. Ф. Скакун, «правовідновлююча (компенсаційна)» функція спрямована на відновлення незаконно порушених прав, примусове виконання невиконаних обов'язків, властивих цивільній, насамперед майновій відповідальності (відновлення майнового права) [10, с. 434]. С. Бобровник визначає правовідновлюючу функцію як таку, що протистоїть формаль-

ному покаранню винного та спрямована на забезпечення порушеного інтересу й поновлення порушених протиправною поведінкою суспільних відносин. Як правило, ця функція характеризує майнову відповідальність. Стягнення збитків з правопорушника компенсує втрати потерпілої сторони та поновлює її майнові права. Ця функція спрямована також на примусове виконання невиконаних обов'язків [12, с. 512]. Іншої точки зору дотримується О. В. Зелена, стверджуючи, що компенсаційна функція відповідальності є охоронною функцією права. Вона становить напрям впливу норм відповідальності на свідомість та поведінку людей, спрямована на приведення до попереднього нормального стану суспільних відносин, правового статусу суб'єктів [1, с. 92].

На сьогодні у цивілістичній доктрині продовжує панувати й підхід, за яким підставою застосування цивільно-правової відповідальності виступає вчинення цивільного правопорушення. У разі відсутності правопорушення, зазначається провідними вітчизняними цивілістами, має йтися не про цивільно-правову відповідальність, а про обов'язок відшкодування (компенсації) шкоди, у даному випадку має місце не підстава притягнення до цивільно-правової відповідальності, а підстава виникнення охоронних правовідносин [4; 11]. Тому актуальним є дослідження щодо окресленої проблеми та вирішення нагальних проблем, що постають.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Один з перших С. Н. Приступа зробив тезу про заміну цивільно-правової відповідальності на категорію «компенсація». О. В. Зелена веде мову про тотожність категорій «компенсація» і «відшкодування шкоди». У свою чергу, авторкою статті (В.В. Надьон) стверджується про те, що «компенсація» і «відшкодування» - це на перший погляд схожі категорії, але ні в якому разі їх не можна ототожнювати, тобто це дві самостійні категорії, в певних випадках вони доповнюють одна другу і в той же час ці дві категорії є складовими цивільно-правової відповідальності.

Виклад основного матеріалу

Термін «компенсація» походить від латинського слова «compensatio» – врівноважувати. Римському приватному праву були відомі позови про відновлення порушеного стану майнових прав (actiones rei persecutoriae), коли позивач вимагав втрачену річ чи іншу цінність, що надійшла до відповідача (позов власника про витребування речі) (rei vindicatio). Позови про винагороду мали на меті доставити позивачу те, що за нормальних умов мало надійти в його майно або чого він за нормальних умов не повинен був позбутися. Закон Аквілія, прийнятий у Римі в 286 р. до н.е., передбачав відшкодування (компенсацію) оціненої шкоди, спричиненої вбивством чужого раба, тварини. Відшкодуванню підлягали три види зобов'язальної шкоди: прямий збиток, втрачена вигода і шкода, пов'язана з образою (injuria), яка поділялася на моральну шкоду (contumeliam) та членошкідництво. Стародавньому Риму була відома й реституція, під якою розумілося повернення в первісне становище (restitutio in integrum) особи, яка просила претора про знищення юридичних наслідків, що настали в силу судового рішення [9].

Так, римське приватне право допускало відновлення колишнього стану (restitutio in integrum) як на підставі домовленості сторін, так і через заявлений позов з метою відновлення справедливості з ініціативи магистрату через порушення прав надзвичайного характеру.

У сучасній вітчизняній науковій літературі склалася домінуюча думка про компенсацію в її вузькому та широкому значеннях. У вузькому значенні слід вести мову про компенсацію немайнової шкоди, а також майнової шкоди у випадках, передбачених законом. Компенсаційний метод при відшкодуванні майнових втрат (майнової шкоди) полягає у відшкодуванні (стягненні) збитків, неустойки, відсотків (грошових сум) як грошового еквівалента заподіяної шкоди, збитків. У широкому значенні компенсацію можна розуміти як спосіб відшкодування шкоди, заподіяної особистості або майну фізичної або юридичної особи, за неможливості відшкодування шкоди в натурі

шляхом виконання робіт, надання послуг, з метою відновлення початкового або очікуваного майнового стану потерпілих винними особами (або особами, які несуть відповідальність за дії останніх відповідно до закону).

У юридичному розумінні, якщо мову вести про функцію стосовно цивільного права, як вихідний момент, слід обрати ті завдання, які покликана виконувати та забезпечувати зазначена галузь права. Найважливішими з них вбачаються поряд із регулятивною та охоронною, компенсаційна функція, спрямована на ліквідацію несприятливих майнових або немайнових наслідків, що виникають у сфері будь-якого правовідношення, обумовленого відповідними передбаченими у законі чи договорі обставинами чи фактами, що мають юридичне значення. Як останні зазвичай є: заподіяння майнової чи немайнової (моральної) шкоди; придбання майна за рахунок коштів іншої особи без достатніх підстав; невиконання або неналежне виконання договірних зобов'язань, внаслідок якого одна із сторін договору зазнає збитків. Причому зазначені обставини не обов'язково мають бути викликані лише виною або лише протиправною поведінкою відповідної особи. Не це головне. Головне полягає в тому, що якими б не були за своїм юридичним значенням дії, вчинки або бездіяльність відповідного суб'єкта права, але якщо вони були зумовлені поведінкою цього суб'єкта та якщо в результаті страждають інші особи, цивільне право стає на бік останніх та виконує завдання з ліквідації завданих ними втрат. Саме в цьому бачиться одне з призначень права та один із головних напрямів цивільно-правового регулювання відносин [8, с. 79].

Компенсаційна функція має відносно самостійне значення, оскільки впливає на різні правовідносини, регульовані нормами цивільного права, має своїм результатом задоволення порушених інтересів потерпілих шляхом компенсації. Найявність компенсаційної функції зумовлено специфічним предметом цивільно-правового регулювання, оскільки майнова сфера має реальну можливість до компенсації у разі порушення, проте компенсаційна функція реалізу-

ється не тільки в галузі майнових відносин, а й у сфері особистих немайнових відносин, не пов'язаних із майновими, й у цьому випадку є можливість майнової компенсації порушеного особистого немайнового права. До структури компенсаційної функції цивільного права входять як елемент засобу забезпечення її реалізації, до яких, зокрема, належить закріплений у цивільному законодавстві принцип повного відшкодування збитків.

Таким чином, компенсація все частіше зближується із відшкодуванням. Однак не можна вести мову про їх тотожність. При застосуванні терміна «відшкодування» законодавець акцентує увагу на таких ознаках: 1) точність визначення; 2) пропорційність; 3) еквівалентність; 4) обмеженість того надання, яке отримує потерпіла сторона. При відшкодуванні точність визначення надання пояснюється тим, що в цих випадках завжди можна чітко, точно та однозначно встановити розмір та обсяг відшкодування. Це можна побачити, зокрема, коли воно залежить від вартості втраченого майна.

Пропорційність відшкодування означає, що розмір надання залежатиме перш за все від розміру самої шкоди як такої, від втрат, яких зазнала інша сторона. Ні вина, ні майнове становище завдавача шкоди, ні інші обставини, за загальним правилом, не впливають на обсяг відшкодування, що підлягає стягненню.

При еквівалентності (рівнозначності) відшкодування мається на увазі, що надання, одержуване потерпілим, за загальним правилом, завжди має бути еквівалентним тій шкоді, якої йому було завдано. При визначенні розміру компенсації масштаб заподіяної шкоди не є головним та основним критерієм, на відміну від відшкодування.

Додатково використовується цілий ряд інших критеріїв: характер заподіяної шкоди, наслідки та їх ступінь, тривалість, ступінь вини завдавача. На останньому критерії хотілося б зупинитись докладніше. Насамперед виникає питання: чому при компенсації необхідно визначати ступінь вини завдавача, а при відшкодуванні, за загальним правилом, нас цікавить вина лише як умова отримання надання, без визначен-

ня її ступеня? Здається, що причина в тому, що при відшкодуванні визначається точний розмір втрат, тоді як при компенсації з причин, зазначених вище, – приблизний. Для потерпілого при відшкодуванні, наприклад, збитків, у принципі, немає значення, з яким наміром вони йому заподіяні. Якщо він доведе розмір збитків та наявність інших умов настання відповідальності, він зможе відшкодувати всі втрати, понесені з вини іншої сторони. Тому саме відшкодування переважно застосовується у цивільному праві. Усі його суб'єкти можуть досить чітко визначити наслідки вчинення тих чи інших дій та точно оцінити свій ризик. Компенсація ж – категорія, яка рідко застосовується у ЦК України. У цьому випадку вина набуває якісно інших рис. Від неї залежить не просто настання цивільно-правової відповідальності як такої, а й її обсяг. При компенсації стягнути можуть більше або, навпаки, менше, в результаті досягнення балансу інтересів стає майже неможливим: хтось обов'язково буде у виграші, а хтось у програші. Тому для цивільного обороту це незвичайна ситуація, вона дестабілізує його, порушує його гармонію. У зв'язку з цим компенсація, крім відновлювальної функції, виконує ще й каральну (штрафну), караючи правопорушника не лише за шкоду, заподіяну конкретній особі, а й насамперед за шкоду цивільному обороту в цілому, для того щоб запобігти та не допустити це правопорушення знову (превентивна функція).

Таким чином, при застосуванні компенсації відбувається свого роду покарання завадача шкоди, а за будь-яке покарання для його ефективності та пропорційності треба обов'язково знати ступінь вини особи. Отже, необхідно враховувати, що ситуації, на які поширюються норми, що містять поняття «відшкодування», надзвичайно різноманітні та далеко не завжди є можливим реалізувати те, що ховається за відшкодуванням насправді. Одна справа, коли йдеться про відшкодування збитків, заподіяних невиконанням договору, коли величина спричинених цим втрат на стороні кредитора зазнає точної вартісної оцінки та їх заміна може бути здійснена в еквівалентній грошовій сумі. Зовсім інша справа, коли йдеться,

наприклад, про заподіяння шкоди у зв'язку зі смертю або каліцтвом потерпілого, заподіянням моральної шкоди. У зазначених випадках Закон свідчить про відшкодування. Однак у цих випадках навряд чи можна говорити про якесь точне вартісне визначення всіх втрат, отже, про їхню еквівалентно-вартісну заміну. Причому самі втрати в їх головному прояві (загибель людини) з об'єкта відшкодування взагалі виключаються та їх відшкодування як такого не відбувається. Вони замінюються зовсім іншими благами, що ніяк не збігаються ні за обсягом, ні за призначенням з тими, яких втратила потерпіла сторона. Тому в таких та подібних випадках доводиться говорити тільки про компенсацію як про доступну можливість заміни понесених втрат, що забезпечується законом, відповідними матеріальними благами. Хоча тут і є елемент відшкодування, конкретний прояв останнього криється за поняттям «компенсація».

Так, в одній із справ ВС зазначив, що виходячи з положень статей 16 і 23 ЦК України та змісту права на відшкодування моральної шкоди в цілому як способу захисту суб'єктивного цивільного права, компенсація моральної шкоди повинна відбуватися у будь-якому випадку її завдання – право на відшкодування моральної (немайнової) шкоди виникає внаслідок порушення права особи незалежно від наявності спеціальних норм цивільного законодавства [4]. В іншій справі ВС зазначив, що тлумачення ст. 23 ЦК України свідчить, що вона є нормою, яка має поширюватися на будь-які цивільно-правові відносини, в яких тій чи іншій особі було завдано моральної шкоди. Це, зокрема, підтверджується тим, що законодавець вживає формулювання «особа має право на відшкодування моральної шкоди, завданої внаслідок порушення її прав». Тобто можливість стягнення компенсації моральної шкоди ставиться в залежність не від того, що це передбачено нормою закону або положеннями договору, а від порушення цивільного права особи [6].

Таким чином, поняття «компенсація» та «відшкодування» тісно взаємопов'язані, переплетені між собою [3, с. 71]. Але якщо говорити про їх співвідношення, то можна су-

дити про їх збіг лише за призначенням кожного з них. Однак зазначеного збігу може й не бути за обсягом та способом їх реалізації, залежно від тієї чи іншої ситуації. Тому виконуючи роль відшкодування, компенсація конкретизує, уточнює роль та визначає його характер. І в цьому сенсі позначення саме як компенсаційної функції, що виконується цивільним правом при забезпеченні відповідного відшкодування, є найбільш конкретним і точніше відображає характер впливу цивільно-правового регулювання, спрямований на відносини, що виникають у зазначених вище випадках.

Компенсаційна функція цивільного права є юридично можливим впливом, спрямованим на регулювання та охоронювані відносини, в силу яких одна особа стає кредитором, а інша – боржником та у зв'язку з якими на стороні останнього виникає зобов'язання з надання у користування кредитора інших матеріальних благ, замість втрат, яких зазнав кредитор, що визначаються законом чи договором або у судовому порядку [2, с. 82].

Французьке законодавство та судова практика не обмежують особисті немайнові права і блага, що захищаються законом, яким-небудь певним переліком. Будь-яка шкода, заподіяна правам особи, визнається такою, що підлягає компенсації. У Німеччині договірне право наділяє позивача правом на компенсацію лише у разі порушення відповідачем договірних зобов'язань, на виконання яких перший з повною підставою міг розраховувати. У разі винного та протиправного зазіхання на цінності, що захищаються, які визначені § 823 НЦУ (BGB), потерпілому компенсується весь заподіяний збиток внаслідок такого порушення. Відповідно до зазначеного параграфу «особа, яка навмисно або внаслідок необережності протиправно завдасть шкоди життю чи здоров'ю, посягне на свободу, власність чи інше право іншої особи, зобов'язана відшкодувати потерпілому заподіяну шкоду [13].

Право Англії та США передбачає присудження компенсаторних, номінальних та каральних збитків за навмисне чи необережне заподіяння моральної шкоди. Перший вид збитків присуджується з метою

повного відшкодування збитків, заподіяних позивачу внаслідок протиправної дії відповідача. Другий вид збитків присуджується у символічному розмірі (1 долар США) у разі відсутності істотної шкоди, але при порушенні прав, що належать позивачу. Каральні збитки застосовуються як доповнення до компенсаторних збитків та виконують не компенсаторну, а штрафну функцію. ЦК Квебеку (CCQ) 1991 р. зобов'язує заподіювача шкоди відшкодувати «фізичну, моральну чи матеріальну» шкоду (ст. 1457) [14].

Висновок

Таким чином, як за законодавством України, так і за законодавством ЄС та інших країн, компенсаційна функція реалізується у сфері майнових відносин та особистих немайнових відносин, які пов'язані з майновими, оскільки в цих відносинах передбачена можливість майнової компенсації порушеного особистого немайнового права. До структури компенсаційної функції цивільного права входять як елемент засобу забезпечення її реалізації, до яких, зокрема, належить закріплений у цивільному законодавстві принцип повного відшкодування збитків. Отже, компенсаційна функція має особливе значення для інституту цивільно-правової відповідальності в усіх країнах світу.

Література

- 1 Зелена О. В. Проблеми визначення функцій юридичної відповідальності. Науковий вісник НАВСУ. 2003. № 2. С. 90–95.
- 2 Надьон В. В. Суб'єктивний обов'язок як елемент змісту цивільних правовідносин : монографія. Харків : Право, 2017. 392 с.
- 3 Надьон В. В. Цивільно-правова відповідальність у вітчизняній і зарубіжній доктрині та практиці : монографія / В. В. Надьон. Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. – Харків : Право, 2024. 416 с.
- 4 Постанова великої Палати верховного суду від 31.08.2020 р. у справі
- 5 № 216/3521/16-ц. URL: <https://verdictum.ligazakon.net/document/91644731>
- 6 Постанова верховного суду від 01.03.2023 р. № 496/1691/19. URL:

7 <http://iplex.com.ua/doc.php?regnum=109345574&red=10000388196a402e78da403be20080bc54977&d=5>

8 Приступа С. Н. Понятійна сутність та методологічне значення компенсаційної функції цивільного права. Проблеми законності. 1996. Вип. 31. с. 75-82.

9 Римське право: інституції / за ред. Є. О. Харитоновна. 3-тє вид., виправл. Харків : Одісей, 2003. 287 с.

10 Скакун О. Ф. теорія держави і права (енциклопедичний курс) : підручник. Харків, 2006. 776.

11 Сліпченко С. О. Визначення поняття цивільно-правової відповідальності. Проблеми вдосконалення приватноправових механізмів набуття, передачі, здійснення та захисту суб'єктивних цивільних прав : матеріали «круглого столу», присвяч. пам'яті проф. чингізхана Нуфатовича Азімова, м. Харків, 18 груд. 2015 р. Харків, 2016. с. 19-22.

12 Теорія держави і права. академічний курс: підручн. / за ред. о. в. Зайчука, Н. М. Оніщенко . Київ : юрінком інтер, 2006. 820 с.

13 Bürgerliches Gesetzbuch. Bundesministerium der Justiz. url: <https://www.gesetze-im-internet.de/bgb/>

14 Civil Code of Quebec 1991. url: <https://www.legisquebec.gouv.qc.ca/en/document/cs/ccq-199>

COMPENSATION AND REIMBURSEMENT AS COMPONENTS OF CIVIL LIABILITY

At first glance, the terms “compensation” and “reimbursement” seem to have similar meanings. However, when compensation is

applied, a kind of punishment is imposed on the person who caused the damage, and for any punishment to be effective and proportionate, it is necessary to know the degree of guilt of the person. Therefore, it is necessary to take into account that the situations covered by the norms containing the concept of “reimbursement” are extremely diverse, and it is not always possible to realize what is actually hidden behind reimbursement. It is one thing when it comes to compensation for losses caused by breach of contract, where the amount of losses incurred by the creditor is accurately assessed and can be replaced by an equivalent monetary amount. It is quite another matter when it comes, for example, to damage caused in connection with the death or injury of the victim, or moral damage. In such cases, the law provides for compensation. However, in these cases, it is hardly possible to speak of any accurate valuation of all losses and, therefore, of their equivalent replacement. Moreover, the losses themselves in their main manifestation (the death of a person) are generally excluded from compensation and are not compensated as such. They are replaced by completely different benefits that do not coincide in terms of volume or purpose with those lost by the injured party. Therefore, in such and similar cases, the argument. Therefore, in such and similar cases, it is necessary to speak only of compensation as an affordable opportunity to replace the losses incurred, which is provided by law with the corresponding material benefits. Although there is an element of reimbursement here, its specific manifestation is hidden behind the concept of “compensation.”

Keywords: liability, civil law, civil liability, reimbursement, compensation, obligation, protection, function